

A fortuna de *Historia Troiana* petrista (BMP ms. 558). Notas sobre a súa xénese, procedencia e vicisitudes*

*The fortuna of Peter I of Castile's Trojan History (BMP ms. 558). Notes
about its genesis, provenance and vicissitudes*

Ricardo PICHEL GOTÉRREZ

Universidad Complutense de Madrid
Universidade de Santiago de Compostela

noitedume@hotmail.com

[Recibido 15/07/2012 aceptado 03/08/2012]

RESUMO

Neste traballo presentamos algúns aspectos relacionados coa xénese, a procedencia e a historia externa do ms. 558 da Biblioteca Menéndez Pelayo, coñecido como a *Historia Troiana* “bilingüe” (séc. XIV) por combinar de xeito independente o castelán e o galego na súa redacción final. Trátase dun manuscrito en orixe castelán encargado polo rei Pedro I de Castela cara a finais da década dos 60 que, tras unha importante deterioración, sería restaurado e completado en galego pouco despois (ca. 1369-171) baixo o mecenado de Nuno Freire de Andrade, Mestre da Orde de Cristo portuguesa. O contexto socio-político e cultural que condicionou a xénese desta obra (tanto na súa versión primixenia castelá como na recreación híbrida galego-castelá que hoxe conservamos), xunto coas vicisitudes polas que pasou o manuscrito desde finais da Idade Media até a súa incorporación na valiosa colección documental de D. Marcelino Menéndez Pelayo a finais do séc. XIX, serán os puntos principais de análise neste artigo.

PALABRAS CHAVE: literatura e historia medieval, Pedro I de Castela, Nuno Freire de Andrade, Casa de Lemos, Casa de Astorga-Altamira, Marcelino Menéndez Pelayo.

PICHEL GOTÉRREZ, R. (2012): “A fortuna da *Historia Troiana* petrista (BMP ms. 558). Notas sobre a súa xénese, procedencia y vicisitudes”, *Madrygal (Madr.)*, 15: 119-130.

RESUMEN

En este trabajo presentamos algunos aspectos relacionados con la génesis, la procedencia y la historia externa del ms. 558 de la Biblioteca Menéndez Pelayo, conocido como la *Historia Troiana* “bilingüe” (s. XIV) por combinar de manera independiente el castellano y el gallego en su redacción final. Se trata de un manuscrito en origen castellano encargado por el rey Pedro I de Castilla hacia finales de la década de los 60 que, tras un importante deterioro, sería restaurado y completado en gallego poco después (ca. 1369-1371) bajo el auspicio de Nuno Freire de Andrade, Maestre de la Orden de Cristo portuguesa. El contexto socio-político y cultural que condicionó la génesis de esta obra (tanto en su versión primigenia castellana como en la recreación híbrida gallego-castellana que hoy conservamos), junto con las vicisitudes por las que pasó el manuscrito desde finales de la Edad Media hasta su incorporación en la valiosa colección documental de D. Marcelino Menéndez Pelayo a finales del s. XIX, serán los puntos principales de análisis en este artículo.

PALABRAS CLAVE: literatura infantil y juvenil, imágenes de mujeres, sexismo, autoras, década 1975-1985.

PICHEL GOTÉRREZ, R. (2012): “La fortuna de la *Historia Troiana* petrista (BMP ms. 558). Notas sobre su génesis, procedencia y vicisitudes”, *Madrygal (Madr.)*, 15: 119-130.

ABSTRACT

This article presents some aspects related to the genesis, the origin and the external history of ms. 558 Menendez Pelayo Library, known as the *Trojan History* “bilingual” (XIVth) by combining independently Castilian

---

* Agradezo as suxestións de Rosa María Rodríguez Porto e Carlos J. Galbán Malagón na realización deste traballo.

and Galician in the final drafting. This is a manuscript originally written in Castilian commissioned by the king Peter I of Castile in the late sixties, that, after a significant deterioration, would be restored and completed in Galician a little bit later (ca. 1369-1371), under the auspices of Nuno Freire de Andrade, Master of the Portuguese Order of Christ. The socio-political and cultural context that conditioned the genesis of this work (both in its primitive Castilian version as in its hybrid Galician-Castilian drafting that we have preserved till today), along with the vicissitudes through which the manuscript passed from late Middle Age till its incorporation into the valuable documentary collection of Mr. Marcelino Menéndez Pelayo in the late XIX, will be the main points of discussion in this research.

KEY WORDS: medieval literature and history, Peter I of Castile, Nuno Freire de Andrade, House of Lemos, House of Astorga-Altamira, Marcelino Menéndez Pelayo.

PICHEL GOTÉRREZ, R. (2012): “The fortune of Peter I of Castile’s *Trojan History* (BMP ms. 558). Notes about its genesis, provenance and vicissitudes”, *Madrygal (Madr.)*, 15: 119-130.

SUMARIO: 1. O percorrido inicial (séc. XIV). De Sevilla a Galiza: Pedro I e o círculo nobiliario dos Andrade. 2. Dos Andrade aos Osorio. A Casa Astorga-Altamira (sécs. XV-XIX) 3. O traxecto final (sécs. XIX-XX): Gabriel Sánchez e Marcelino Menéndez Pelayo. 4. Referencias bibliográficas.

1. O PERCORRIDO INICIAL (SÉC. XIV). DE SEVILLA A GALIZA: PEDRO I E O CÍRCULO NOBILIARIO DOS ANDRADE

A Biblioteca Menéndez Pelayo de Santander custodia unha particular *Historia Troiana* da segunda metade do séc. XIV, denominada tradicionalmente “bilingüe” por combinar, aínda que de xeito independente, o castelán e o galego no seu estado de redacción final. Trátase dun manuscrito guía ou borrador preliminar orixinariamente redactado en castelán probablemente cara a finais da década dos 60, encargado por Pedro I “o Cruel”

desde a súa corte sevillana¹ e destinado a conformarse como un gran compendio de materia clásica e cabaleiresca de gran calado e proporcións, tanto a nivel textual como a nivel artístico². Falamos, pois, dun artefacto cultural e estratéxico co que pretendía igualar ou mesmo superar a rica crónica troiana promovida polo seu pai, Afonso XI (rematada de iluminar en 1350), pero que finalmente resultou ser unha empresa frustrada nos prolegómenos dunha cruenta guerra civil que enfrontou os petristas (os partidarios do lexitimismo) e os leais ao bastardo Henrique de Trastámara, futuro Henrique II.

Tras o fratricidio de Pedro I en Montiel (1369), os folios casteláns da *Historia Troiana* sufrirían unha importante deterioración e mutilación cuxas lagoas textuais, porén, chegarían a ser completadas en galego uns poucos anos máis tarde, probablemente a comezos da década dos 70 (vid. *infra*), resultando deste proceso un exemplar particularísimo desde varios puntos de vista, principalmente pola propia disposición glotolóxica á que acabamos de facer referencia, pola súa conformación codicolóxica e pola súa configuración discursiva. Do punto de vista codicolóxico, á singular estrutura interna do manuscrito orixinario (cadernos mixtos, en papel e pergameo), hai que sumarlle a meticulosa transformación física do exemplar unha vez executada a intervención restauradora galega do último terzo do século. Canto á vertente discursiva, na *Historia Troiana* ofrécenos un texto moito máis amplo có da *Crónica Troyana* de Afonso XI no que se procuran amalgamar, aínda que de xeito imperfecto, dúas tradicións textuais que hoxe coñecemos e conservamos de maneira independente: por unha banda, a prosificación peninsular –en orixe occidental galego-portuguesa ou galego-leonesa– do *Roman de Troie* (xunto con outros elementos e motivos literarios de factura peninsular) e, por outra, a conformación da *Estoria de Troya* afonsina, integrada na segunda parte da *General Estoria* e cuxo modelo subxacente vén definido polo seu carácter misceláneo³.

¹ Para unha pesquisa actualizada da súa identificación cronolóxica e autorial, así como das circunstancias socio-políticas e culturais que rodean a confección deste exemplar rexio (vid. *infra*), remitimos principalmente a Rodríguez Porto 2012 e Pichel Gotérrez 2012b e 2012d.

² Orixinariamente o códice tería máis de 350 folios (hoxe 220) e un mínimo de 167 miniaturas (das que só se chegarían a completar sete e a bosquesar catro, segundo o estado actual do manuscrito).

³ Remitimos á aínda limitada bibliografía (in)directa relativa a estes tres aspectos (língua, codicoloxía e tradición textual): Casas Rigall 1999, D’Ambruoso 2007, 2009 e 2010, García Solalinde 1916: 130-135, González Pascual 2000: 247-250, Lorenzo 1985: 183-189, 1993: 192-193, 2000: 402-405, 2002: 93-123; Pichel Gotérrez 2010a, 439-454, 2010b: 331-345; 2010c: [1515]-1530, 2011: 351-365, 2012a: 412-417, 2012b (en liña), 2012c e 2012d; Rodríguez Porto 2006, 2009 e 2012. Actualmente existe unha edición, moi deficiente, da *Historia Troiana*, debida a Parker (1975), aínda que felizmente contamos cunha revisión e corrección desta transcripción debida a Lorenzo (1982: 253-290).

A sección galega da *Historia Troiana* parece ser coetánea da *Crónica Troiana* mandada traducir ao galego polo nobre Fernán Pérez de Andrade o *Boo* (1373) a partir dunha das versións da *Crónica Troyana* de Afonso XI (vid. *infra*); mesmo é moi probábel que o noso manuscrito fora redactado uns anos antes, como comentaremos deseguido. Nesta altura, o seu probábel comitente, o nobre galego Nuno Freire de Andrade II⁴ (irmán maior do *Boo*), que se establecera na corte portuguesa desde mediados de século e onde acadara o Mestrado da Orde do Cristo, adquire o seu maior poder socio-político como Chanceler-mor do reino. É agora, na coñecida como *Primeira guerra Fernandina* (1369-1371), cando Nuno Freire de Andrade retorna a Galiza como gobernador da Coruña, un dos baluartes máis fortes do petrismo, no contexto da efémera alianza galaico-portuguesa a favor da causa petrista entre os nobres galegos lexitimistas e Fernando I de Portugal⁵.

Todo parece indicar que o círculo nobiliario dos Andrade nesta época constituía a dinamo do mecenado de boa parte das empresas culturais na Galiza do séc. XIV (proxectos edilicios, civís e relixiosos, obras literarias, etc.). Falamos dunha estirpe de nobres cabaleiros afincados, principalmente, nas terras coruñesas de Betanzos e de Pontedeume, con raizame desde mediados do séc. XIII e cuxo poderío económico e político iría medrando a partir do primeiro terzo da centuria seguinte e, sobre todo, na segunda metade do séc. XIV⁶. As causas do seu ascenso socio-político e económico cómpre buscalas na súa estreita relación coa realeza (castelá e portuguesa) do seu tempo e cos seus principais caudillos. No primeiro caso, os Andrade máis destacados da primeira metade do séc. XIV (Ruí Freire de Andrade e Nuno Freire de Andrade I) estiveran moi vinculados coa política bélica e o ideal cabaleiresco practicado por Afonso XI. Pasado o ecuador do século, a fidelidade á fanada causa lexitimista, así como a adhesión vasalática aos reis portugueses Pedro I e

Fernando I (pretendentes na liña sucesoria aberta tras o asasinato do Cruel), caracterizan o comportamento do nobre Nuno Freire de Andrade II (fillo de Ruí Freire), destacadísimo emigrado galego na corte portuguesa como demostran os seus cargos de Mestre de Cristo e de Chanceler-mor xa mencionados, así como o seu papel como aio do primeiro monarca da dinastía Avis, o futuro rei João I. En troques, o seu irmán menor, o célebre Fernán Pérez de Andrade o *Boo*, se nun principio abrazaba o petrismo, despois cedíalle definitivamente o seu estratéxico apoio ao trastamarismo, fonte de múltiples mercés no último terzo do século.

Porén, a dita vinculación coa realeza non sería posíbel sen o favor dos principais caudillos dos reis casteláns que, nesta época, tiñan como principal representante a estirpe galega dos Castro, integrados na influente Casa de Lemos⁷, Trastámara e Sarria (sucesora dos poderosos Traba do séc. XIII), cuxo título nobiliario autónomo (Condado de Lemos) non chegaría até mediados do séc. XV. Sen dúbida, a man dereita de Afonso XI e Pedro I fórona, respectivamente, os nobres galegos Pedro Fernández de Castro (*o da Guerra*) e o seu fillo Fernando Ruíz de Castro (*toda a lealdade de España*), dos que, por súa vez, os de Andrade (Ruí Freire, Nuno Freire I, Nuno Freire II e Fernán Pérez) constituían uns dos seus principais vasallos. Consecuencia directa de todos estes contactos e relacións nobiliárquicos foi a (re)apertura de distintas canles de transmisión cultural: circulación e préstamo de libros, textos e imaxes das cortes reais castelá e portuguesa cos aliados galegos (tanto os adeptos á causa petrista, coma os que optaron finalmente polo henriquismo). Este contexto socio-político e cultural posibilitou, así pois, a creación (versións e traducións) de diferentes obras literarias prosísticas (historiográficas e de ficción) de gran calado na Galiza do séc. XIV⁸, entre outras: a tradución da *General Estoria* (ca. 1330, auspiciada posibelmente por Nuno Freire

⁴ Na bibliografía dispoñíbel sobre este personaxe, especialmente a galega, existe unha confusión xeneralizada entre o Nuno Freire de Andrade tío (da primeira metade do século) e o Nuno Freire de Andrade sobriño (da segunda metade), ao que nos referimos aquí. Vid. Castro Álvarez 2002: 59-68, Castro Álvarez e López Sangil 2000: 189-216, Correa Arias 2004, 2009a, 2009b; Erias Martínez 1991: 185-222, Silva 2010, Vaamonde Lores 1936: 249-261, Vázquez Rei 1994, Zoltan 1991: 167-184, etc.

⁵ Vid., entre outros, Duarte 2008: [131]-152, Fernandes 1999-2000: [135]-154, 2000: 101-113, 1999: 41-62; López Carreira 2008a²: 405-411, 2008b: [57]-112; Olivera Serrano 2005: 47-56, etc. Sobre esta cuestión consúltese tamén neste mesmo número de *Madrygal* (sección Varia) o traballo de Álvaro Xosé López Mira.

⁶ Castro Álvarez 2002: 59-68, Correa Arias 2004, 2009a, 2009b, Erias Martínez 1991: 185-222, 2009: 309-320, Vázquez 1990: 797-820, etc.

⁷ Vid., entre outros, Pardo de Guevara y Valdés 2000 e 2008: 27-59, Fernandes 1999-2000: [135]-154, García Oro 1999: 29-39, López Carreira 2008b: [57]-112, etc.

⁸ Cfr. Rodríguez 1999: 1285-1299, Pena 2002: 245-262 e 295-317, Mariño Paz 2008: 69-72.

de Andrade I), a retradución da *Crónica Troiana* (a. 1373, patrocinada por Fernán Pérez de Andrade) e a recreación da nosa *Historia Troiana*, por iniciativa, como xa indicamos, de Nuno Freire de Andrade II.

As diferentes ofensivas trastamaristas en territorio galego co obxectivo de consumir os principais rescaldos petristas e a derrota definitiva de Fernando Ruíz de Castro puxeron fin ás pretensións lexitimistas de Fernando I de Portugal e forzaron o Tratado de Alcoutim (marzo de 1371), polo que se aprobaba o matrimonio –fracasado⁹– entre Fernando I de Portugal e Leonor de Castela, filla de Henrique II. Nuno Freire de Andrade II, deposto do seu cargo de gobernador da Coruña e refuxiado en Betanzos, emigraría pouco despois novamente a Portugal, onde acabaría os seus días; alí aínda estaría presente nun último capítulo da Orde de Cristo en Tomar (1373), data na que, presumiblemente a raíz do seu falecemento, sería substituído no Mestrado por Lopo Dias de Sousa¹⁰.

Sería este o final dunha breve e conxuntural, mais produtiva estadia do nobre galego en terras coruñesas, na que volvería ter acceso a todos os materiais historiográficos e literarios que, sen dúbida, permanecían na Casa de Andrade, cando menos, desde comezos de século; do mesmo xeito, a súa máis que probábel participación en empresas culturais portuguesas (semella que tería difundido en Portugal o *Libro de la Montería* de Afonso XI¹¹) incidiría favorablemente no seu interese polos textos e imaxes da *Historia Tro-*

iana. Sería, por tanto, naquela altura cando Nuno Freire II accedería aos malogrados cadernos casteláns da *Historia Troiana*, talvez rescatados a raíz da traxedia de Montiel por medio da rede de itinerancia nobiliaria dos Castro galegos. Coindamos que Nuno Freire contemplaría con sorpresa as imaxes e escenas cabaleirescas dos estragados folios casteláns e chegaría a tomar consciencia do seu enorme valor testemuñal, cultural e ideolóxico naquela altura. Sería entón cando o Mestre de Cristo afillaríase o fanado proxecto rexio e poría en marcha un laborioso proceso de restauración dos malleitos cadernos orixinais, reparando as súas eivas materiais e completando as súas numerosas lagoas textuais, algunhas con materiais discursivos propios dispoñíbeis na Casa familiar ou confeccionados *ad hoc* para a ocasión e, noutros casos, traducindo ao galego¹² o soporte estragado castelán que aínda era lexíbel¹³.

Porén, como dixemos, a presión trastamarista a partir de 1371 obrigaríao a exiliarse cara a terras portuguesas e a súa empresa remataría abruptamente. No entanto, a *Historia Troiana* non correría a mesma sorte cá do seu comitente, pois o manuscrito ficaría no seo familiar, moi probablemente, por interese do seu irmán menor Fernán Pérez, entre outras razóns. Malia que nesta altura o *Boo* aínda non experimentara o exponencial ascenso socio-económico acrecentado polas mercés henriquistas dos anos seguintes¹⁴, a contemplación das páxinas da *Historia Troiana* moveríao a encargar un exemplar propio¹⁵ (unha versión en galego) dos textos troianos procedentes do ciclo

⁹ Antes de que a unión se celebre, Fernando namorárase de Leonor Téllez de Meneses, a muller dun dos seus propios cortesáns (João Lourenço da Cunha, señor de Pombeyro), conseguindo, así, a anulación do primeiro matrimonio coa filla de Henrique II. Leonor Téllez, casada en secreto con Fernando I en 1372, chegaría así a ser raíña consorte de Portugal até 1383. Malia a insurrección interna orixinada por tal afronta, o conflito non chegaría a ter consecuencias importantes para a relación co Trastámara, quen rapidamente prometería a súa filla ao rei Carlos III de Navarra. Porén, a paz acordada en Alcoutim non tardaría en ficar quebrantada debido ás intrigas do duque de Lancáster, que convencería a Fernando para que participase nun acordo secreto polo que ambos os dous expulsarían a Henrique do trono; comezaría, así, a segunda guerra Fernandina (1372-1373), actualizada anos máis tarde (terceira guerra Fernandina 1381-1382) de novo por Xoán de Gante tras a morte de Henrique II en 1379.

¹⁰ Vid. Silva 2010: 68-70. Non semella factíbel a hipótese que se manexa nos principais traballos historiográficos galegos sobre a Casa de Andrade (Correa Arias 2004, 2009a, 2009b; Erias Martínez 1991: 185-222), segundo a cal Nuno Freire II morrería en Galiza a finais da década dos 60 (cfr. Pichel Gotérrez 2012d).

¹¹ Cfr. Valverde 2009: 501-502.

¹² Como é obvio, a lingua materna e natural de Nuno Freire sería o galego e, nela, decidiría completar o texto que lle acababa de chegar ás mans e que pretendía atesourar. Ao noso xuízo, esta decisión era de todo complementaria coa recreación e lectura dun texto híbrido (en castelán e galego), como é a *Historia Troiana*, tendo en conta, por unha banda, a probada intercomprensión lingüística do macrosistema románico operativo, cando menos, en terras centro-occidentais (Mariño Paz 1999: 156-157, 2008: 69-72), e, por outra, á natureza bilingüe duns homes como aqueles, cunha mobilidade considerábel en distintas cortes e territorios e cunha satisfactoria competencia comunicativa tanto en galego como en castelán.

¹³ Vid. Pichel Gotérrez 2012d.

¹⁴ Neste momento, a súa faceta de mecenas cultural (impulsor de diversos proxectos arquitectónicos de carácter civil e relixioso: castelos, pazos vilegos, torres, pontes, igrexas e mosteiros) aínda non se revelara (vid., entre outros, Correa Arias 2004: 142-163 e Varela Campos 1993-1994: 151-164).

¹⁵ En opinión de Correa Arias (2004: 162-163), o interese de Fernán Pérez en posuír unha versión persoal da *Crónica Troiana* respondería basicamente a unha dupla pretensión: por un lado, contribuiría ao seu engrandecemento persoal, ao ser adornado polo copista

grecolatino. Pero non o faría a partir do testemuño do seu irmán, incompleto e con sabor petrística aínda recente, senón a partir do antígrafo do códice rico de Afonso XI hoxe custodiado no Escorial. Fernán Pérez, aínda que tería movido os seus contactos para facerse co exemplar iluminado da *Crónica Troyana*, non conseguiría acceder finalmente a este códice rico. A colación textual entre as dúas crónicas (a castelá e a galega) efectuada por Lorenzo (1985) xa descartaba esta posibilidade¹⁶. O *Boo* tería que conformarse cunha das versións preliminares do códice rico, nomeadamente o seu precedente máis inmediato (o seu antígrafo), como xa indicamos. Necesariamente tivo que ser así, toda vez que na crónica de Andrade tamén se chegaría a traducir o colofón de Nicolás González, copista e iluminador da *Crónica Troyana* rexia¹⁷.

2. DOS ANDRADE AOS OSORIO. A CASA ASTORGA-ALTAMIRA (SÉCS. XV-XIX)

Das vicisitudes posteriores polas que pasaría a *Historia Troiana* tras o abandono da empresa literaria de Nuno Freire, pouco sabemos, xa que, até o momento, non contamos con referencias documentais (in)directas desde finais do séc. XIV até mediados do séc. XVI. Porén, o que si parece moi probábel, como explicaremos a continuación, é que os cadernos da *Historia Troiana* remataron en mans da Casa Astorga-Altamira¹⁸, cuxa extraordinaria biblioteca fora dispersada e vendida en varias almoedas celebradas ao longo do séc. XIX¹⁹.

O tesouro documental e bibliográfico dos Condes de Altamira iríase consumindo, como dicimos, ao longo do séc. XIX (especialmente na segunda metade), ao tempo que se enriquecía o fondo de diferentes librarías de vello e bibliotecas nacionais e extranxeiras. Ás grandes débedas que

arrastraba a Casa xa nesta altura, habería que sumarlle o cumprimento das mandas testamentarias do 15º Conde de Altamira e 18º de Astorga, Vicente Pío Osorio de Moscoso Felípez de Guzmán, Duque de Sessa e Baena (xunto con outros moitos títulos), falecido en 1864, que supoñía o pagamento de grandes sumas destinadas aos netos e a xestión das gravosas cargas pecuniarias que carreaba a desvinculación dos títulos. Por outra banda, o alleamento do tradicional casarón dos Altamira (sito na rúa madrileña da Flor Alta, a carón da Gran Vía), xunto á conxuntura política do momento desfavorábel á nobreza (a sublevación de setembro de 1868 provocou o derrocamento da raíña Isabel II e o inicio do Sexenio Democrático), contribuirían á ineluctábel dispersión dos fondos que, en moitos casos, se levaría a cabo dun xeito pouco meritório²⁰.

No caso que nos ocupa, a *Historia Troiana* (quizais total ou parcialmente desencadernada), xunto con outros manuscritos da maltreita colección dos Altamira²¹, non pasaría ás almoedas francesas celebradas en 1870, senón que ficaría en Madrid e acabaría sendo adquirida pola Librería “Antigua y Moderna” que naquela altura rentaba Marcos Sánchez y Merino e despois, a partir de 1877, o seu sobriño Gabriel Sánchez (vid. *infra* §3).

Mais, antes de continuar, cómpre mirar cara a atrás e preguntármonos como chegou o noso manuscrito ás posesións da Casa de Altamira decimonónica, un dos fondos bibliográficos máis salientábeis do panorama nobiliario peninsular desde finais da Idade Media. Lembremos primeiro que o título de Condado de Altamira foi creado a mediados do séc. XV (1455) polo rei Henrique IV en favor do nobre galego Lopo Sánchez de Moscoso, señor da fortaleza de Altamira (preto de Brión). Pola súa banda, case un século despois, tras a morte de Fernando de Andrade (1540), o último dos señores de Pontedeume, a Casa de

e tradutor (“Et sabede que este Fernán Pérez foi [...] o mellor home que avía entonce en Galiza dos conde ou rico home afora. Et sabede que el a este tenpo era home de duzentos homes de cavalo armados a todo punto...”, *Crónica Troiana*, BNM ms. 10.233, fol. 100r); por outro, Fernán Pérez quedaría retratado coma un modelo de cabaleiros, toda vez que a súa obra exemplificaba os feitos gloriosos dos antigos guerreiros.

¹⁶ Vid. agora D’Ambruoso 2007, 2009, 2010 e 2012.

¹⁷ Vid. Rodríguez Porto 2006, 2008, 2009 e 2012; Pichel Gotérrez 2012d.

¹⁸ Así o afirman primeiramente Martínez Salazar e Rodríguez 1900: vol. I, x e Schiff 1905: 265.

¹⁹ A primeira celebraríase en Londres en 1824 e as dúas seguintes en 1870 na librería Bachelin-Deflorenne de París (Andrés 1986, Fernández de Talaya 2006).

²⁰ Así o relata o crítico literario e historiador González de Amezúa: “Es hecho indudable que, a partir de 1869, esparcióse la nueva entre librerías de ocasión y aficionados a antiguallas de toda clase de que del palacio de Altamira salían los legajos a montones, vendiéndose sin tino y estimación, para los usos más viles y despreciables como tiendas y especerías” (1941: xxviii-xix; *apud.* Andrés 1986: 609).

²¹ Vid. Cátedra 2002: 97-104.

Andrade diluiríase definitivamente no Condado de Lemos. Á súa vez, por estas mesmas datas, a Casa de Lemos²² fusionaríase cos Osorio de León²³, dando lugar á Casa de Astorga-Altamira.

Da sorte que correu o noso manuscrito nas décadas seguintes, unha vez exiliado o Mestre Nuno Freire cara a terras portuguesas, non temos ningunha noticia. Porén, tendo en conta que a restauración galega da *Historia Troiana* se proxectou no seo do círculo nobiliario dos Andrade, sabemos que, con moita probabilidade, o noso manuscrito pasaría a engrosar máis dun século e medio despois o patrimonio bibliográfico dos Osorio da Casa de Lemos que, por súa vez, se amalgamaría coa espléndida biblioteca dos Osorio leoneses, como xa indicamos. A *Historia Troiana* ingresaría, por tanto, na biblioteca da Casa Astorga-Altamira en tempos de Pedro Álvarez Osorio (†1560), IV Marqués de Astorga e V Conde de Trastámara, pai do gran bibliófilo Afonso Pérez Osorio (†1592), VII Marqués de Astorga, do que falaremos a continuación. Así pois, o percorrido liñaxístico que propoñemos para explicar a reaparición da *Historia Troiana* entre os bens patrimoniais desta familia (Andrade > Lemos > Astorga-Altamira) semella o máis plausíbel atendendo á hipótese de que Nuno Freire II fose o seu comitente. Por esta razón, non parece necesario especular co paso da nosa crónica pola colección dun dos bibliófilos do séc. XV máis salientábeis, como é Afonso de Pimentel (terceiro conde de Benavente entre 1440 e 1461), malia que unha boa parte da súa biblioteca fora parar igualmente ao fondo librario de Astorga-Altamira²⁴.

Volvendo a Afonso Pérez Osorio, é precisamente nun dos inventarios da súa inxente colección libraria onde atopamos un asentamento bibliográfico que o estudoso Pedro M. Cátedra (2002: 103, 217, 528) quixo identificar coa nosa *Historia Troiana*:

Otro libro encuadernado de pergamino, scripto de letra de mano muy antigua en lengua portuguesa y en pergamino de cuero con çintas açules y leonadas. (Inventario de 1593: Real Chancelería de Valladolid, preitos civís, 1162-1, fol. 103r²⁵).

Á marxe da validez da identificación deste rexistro²⁶, o certo é que unha boa parte dos exemplares extractados nos dous inventarios (1573 e 1593) que se conservan da biblioteca do VII Marqués de Astorga correspóndense cos volumes hoxe custodiados na Menéndez Pelayo de Santander e con outros manuscritos que chegaron á librería de Gabriel Sánchez na segunda metade do séc. XIX. Todo parece apuntar a que a *Historia Troiana* sería un deles, tendo en conta a súa compra ao libreiro madrileño por parte de D. Marcelino e ao feito de que unha parte importante do fondo bibliográfico de Gabriel Sánchez proviña da dispersión do patrimonio Astorga-Altamira. O propio Menéndez Pelayo reconece esta procedencia nunha carta remitida a Andrés Martínez Salazar en novembro de 1894: “Mi código perteneció a la Biblioteca del Marqués de Astorga”²⁷. Nesta carta e na correspondente resposta de Martínez Salazar en decembro do mesmo ano (nº 147) especúlase, ademais, con algún membro dos Osorio leoneses ou galegos como posíbel destinatario da *Historia Troiana*:

en una de ellas [nunha das miniaturas da *Historia Troiana*] me ha parecido descubrir el retrato y el blasón de la Señora para quien se copió el libro, y cuyo apellido debía ser Osorio. (nº 134)

Por las miniaturas y la letra no ignorará V. la época á que su código corresponde, ni tampoco desconocerá que el Marquesado de mi pueblo (Astorga) fué instituído por Enrique IV; pero los Osorio figuran desde mucho antes y puede ser más antiguo su código. Los dos lobos rojos en campo de oro, de su blasón, son fáciles de conocer. (nº 147)

²² Xa indicamos que, como título nobiliario autónomo, hereditario e perpetuo, o Condado de Lemos non se iniciaría até 1456 por carta real de Henrique IV en favor de Pedro Álvarez Osorio. Anteriormente existía con carácter non hereditario o Condado de Lemos, Trastámara e Sarria, ao que pertencía a primeira póla dos Castro galegos aos que xa nos referimos anteriormente (Pardo de Guevara y Valdés 2000).

²³ O título nobiliario do Marquesado de Astorga sería concedido tamén por Henrique IV en 1465 a Álvaro Pérez Osorio, II Conde de Trastámara.

²⁴ María Pimentel Velasco, filla de Afonso Pimentel, V Conde de Benavente, casaría con Pedro Álvarez Osorio, IV Marqués de Astorga, provocando a fusión dos patrimonios de ambas as dúas casas na primeira metade do séc. XVI (vid. Elsdon 1962, Beceiro Pita 1982 e 2007; cfr. Rodríguez Porto 2012 e Pichel Gotérrez 2012d).

²⁵ *Apud*. Cátedra 2002: 528.

²⁶ Discusión na que non nos imos deter aquí, mais para a que remitimos o interesado a Pichel Gotérrez 2012d.

²⁷ Revuelta Sañudo 1982-1991: vol. 13, carta nº 134.

Como se discute en Pichel Gotérrez 2012d, estas referencias a un suposto brasón dos Osorio (do que hoxe non temos ningunha evidencia no estado actual do códice, e menos como parte dunha iluminación), no caso de existir realmente, quizais remitisen a algún tipo de borracho ou debuxo marxinal presente nalgún dos folios do manuscrito (hoxe perdido ou desvirado nalgunha das súas marxes) ou, máis probabelmente, como acontece no inicio de moitos códices, nunha folla de garda posterior que hoxe non conservamos²⁸. En calquera caso, o máis probábel é que o dito brasón estivese sinalando non o destinatario orixinario do libro, senón, máis ben, a un dos seus posuidores ou receptores posmedievais, talvez os Osorio leoneses.

3. O TRAXECTO FINAL (SÉCS. XIX-XX). DE MADRID A SANTANDER: GABRIEL SÁNCHEZ E MARCELINO MENÉNDEZ PELAYO

Como vimos de anunciar, o polígrafo cántabro Marcelino Menéndez Pelayo (1856-1912) foi o último dos posuidores da *Historia Troiana*, manuscrito que, do mesmo xeito que o resto do seu legado cultural, actualmente se custodia na Biblioteca homónima do seu Santander natal.

Tal e como estudou González Pascual (2000: 15-28), a extraordinaria colección manuscrita de Marcelino Menéndez Pelayo non formaba parte do seu patrimonio familiar, senón que todas ou a meirande parte das adquisicións efectuadas en vida ingresaron na súa biblioteca, ben pola súa conta, ben recibidos como presentes. González Pascual establece como pauta metodolóxica a procura de trazos ou indicios que permitan visualizar a historia e procedencia dos manuscritos integrados na colección de Menéndez Pelayo (ib. 2000: 15-16):

- a) Indicios de procedencia: sobre a súa orixe, sobre un fondo antigo común.
- b) Indicios de vinculación con personaxes en

común: manuscritos que reproducen a obra dun autor ou escriba vinculado a un *scriptorium* determinado, ou manuscritos dedicados a un titular nun momento dado.

- c) Indicios materiais: que vinculan a factura de varios manuscritos e por tanto a súa antiga pertenza a un depósito determinado.
- d) Indicios documentais: de eruditos anteriores que posuían informacións hoxe perdidas sobre as particularidades da adquisición dos manuscritos ou que tivesen acceso a estes da propia man do seu último posuidor (neste caso Menéndez Pelayo).

Así pois, unha parte importante do fondo, no que se atopa o noso manuscrito, apunta a unha procedencia determinada: o libreiro madrileño Gabriel Sánchez Alonso-Gasco. A súa intensa actividade bibliófila, editora, encadernadora e, por suposto, libreira débemola situar no último terzo do Madrid decimonónico. Pola súa correspondencia co compositor e musicólogo Francisco Asenjo Barbieri²⁹, sabemos que en 1877 falece o seu tío, don Marcos Sánchez y Merino, e que nas súas disposicións testamentarias lle cede ao seu sobriño a propiedade do establecemento da librería e os seus negocios. Na mesma carta recoñécese fiel auxiliador do seu defunto tío desde 1860 nas tarefas propias da librería, sempre baixo a súa dirección e consello. Polo tanto, atopámonos cun Gabriel Sánchez que durante dezasete anos se vai formando e embebendo da bibliofilia e operacións mercantís do seu tío na Librería “Antigua y Moderna”, situada na madrileña rúa Carretas nº 21, até que a partir de 1877 continúa el mesmo o negocio familiar que, en último termo, fora fundado a principios de século³⁰ (ca. 1801, como se aprecia nun dos logotipos da librería de 1887). O fondo da librería de Gabriel Sánchez sería adquirido, tras a súa morte en 1910, por Pedro Vindel³¹.

Á morte de Gabriel Sánchez, en marzo de 1910, os seus fondos serían traspasados na súa totalidade á librería de Pedro Vindel, como el mesmo fai constar no seu inédito *Registrum Pecatorum*:

²⁸ Talvez a suposta desaparición dunha folla de garda moderna podería explicar a ausencia do selo da Biblioteca Menéndez Pelayo ou dalgún rexistro remisivo á taxación ou identificación do exemplar por parte do libreiro Gabriel Sánchez (vid. *infra* § 3).

²⁹ BNM ms. 14012/4/15, nº 1 (Sede Recoletos, Sala Cervantes).

³⁰ Esta é a reseña que deles, tío e sobriño, fai Gabriel Molina Navarro en 1924: “Sánchez (Marcos), L[ibrero], 1879-1900, Carretas, 21; a su muerte, 1879, le sucedió su sobrino Gabriel Sánchez, persona muy instruída; perteneció al Cuerpo Consular. Sus catálogos, nutridos de libros antiguos; aquellos que él anunciaba a mil reales los quisiéramos, muchos de ellos, a mil pesetas; no obstante pasaba por ser el más carero, hasta que vino Vindel, que empezó a poner a los libros el verdadero valor; su último catálogo es de 1885” (p. 45).

³¹ Sobre Pedro Vindel vid. Cid Noé 1945 e Molina Navarro 1924.

Descendiente de librerías, que fundaron la casa a fines del siglo XVIII. Heredó la librería, bien surtida de obras rarísimas antiguas y muy acreditada por su tío D. Marcos. Comenzó don Gabriel a dirigir la casa hacia 1870. Falleció en marzo de 1910 y en abril siguiente compré a sus herederos todas las existencias, así de la librería como de los almacenes y depósitos auxiliares, todo convenido neto al contado por 45.000 pesetas. En esta casa hallé magníficos incunables y libros peregrinos y de inmensa rareza, tanto impresos como manuscritos. Don Gabriel fué un hombre con alma noble, que tenía mucho de caballero y poco de comerciante. Los aficionados de su tiempo y, en especial, Whagon, Leguina, Fuensanta del Valle y otros abusaron de su bondad en alto grado, y los amigos gorriones e impertinentes que van a las librerías a observar las operaciones que se llevan a cabo, llegaron a dominarle de tal modo que le impidieron defender su comercio, le aburrieron y hasta le produjeron nostalgia tal, que le ocasionó la muerte. (Cid Noé 1945: 64-6)

Coa importante adquisición dos fondos de Gabriel Sánchez, Pedro Vindel optou por desxestionar a súa librería e decidiu celebrar unha subasta de libros en Madrid, á maneira das grandes almoedas estranxeiras. Sería esta a primeira gran poxa de libros en España, que tería lugar en Madrid en 1913, e que ocasionaría uns beneficios de máis de 200 000 pesetas (Cid Noé 1945: 70).

Existen probas na súa correspondencia epistolar que demostran que Menéndez Pelayo realizou diversas compras a Gabriel Sánchez³². E, de feito, segundo González Pascual (2000: 16-17), case 30 códices pertencentes á colección de D. Marcelino proceden explicitamente da librería madrileña,

ben polo selo plasmado nos manuscritos, ben pola súa incorporación nos catálogos da librería, ben –aínda que constitúe unha proba máis feble– polas pegadas do prezo pintado a lapis de cera azul, adscribíbeis ao libreiro madrileño, nas tapas dalgúns libros.

No caso da *Historia Troiana*, sabemos que procede do fondo da librería de Gabriel Sánchez polo segundo destes indicios, como indicamos a continuación. Conservamos en dous catálogos da librería de Gabriel Sánchez (1885 e [1889?]) dous asentos do noso manuscrito. No primeiro caso trátase do *Apéndice primero al Catálogo de Libros raros y Curiosos que se hallan de venta en la librería de Gabriel Sánchez* (Madrid: Estab. Tip. de E. Cuesta, 1885)³³, onde atopamos o rexistro da *Historia Troiana* na p. 37:

Historia de Troya, porque se alguns mays complitadamente quiseren saber o começo de como foy poblada Troya e os Reis que ende oubo, e a estoria de Jaason e de Medea, lean por este libro que o acharán..... sacado de diversas historias por mandado del Rey D. Alonso. | *Manuscrito* del siglo XIII, en dialecto gallego y castellano, en vitela y papel; 750 pesetas. | Debe faltarle alguna hoja³⁴.

Poucos anos despois, probablemente en 1889³⁵, sae á luz unha nova edición do catálogo de libros *raros y curiosos*, onde atopamos unha referencia idéntica á que aparecía no *Apéndice* (pp. 62-3). Malia consultarmos todos os catálogos publicados (o seguinte é de 1892) e toda a documentación persoal do libreiro á que puidemos ter acceso³⁶, non puidemos atopar ningunha outra

³² Na edición da correspondencia epistolar levada a cabo por Revuelta Sañudo (1982-1991), atopamos, ademais de certas referencias indirectas nas que Gabriel Sánchez aparece como intermediario, as seguintes referencias que proban as relacións comerciais entre o libreiro e Menéndez Pelayo: vol. 10, nº 268 (21/12/1889), vol. 12, nº 157 (20/12/1892).

³³ Actualmente custódíase este catálogo na biblioteca da Facultade de Ciencias da Actividade Física e do Deporte-INEF da Universidade Politécnica de Madrid (XIX-0073).

³⁴ Neste mesmo catálogo (p. 35) atopamos tamén a referencia á versión castelá da *Historia Destructionis Troiae* encargada por Pedro de Chinchilla (séc. XV): “Guido de Colupna. Historia Troyana, la cual trasladó de latin al castellano Pedro de Chinchilla por mandado de D. Alfonso Pimentel, en 1443. Manuscrito, folio, 250 pesetas” (o asento repítese novamente no inventario de [1889], p. 35).

³⁵ BNM 2/60992 (Sede Recoletos, Salón Xeral). Malia conservarse acéfalo e non conter máis datos explícitos sobre o seu ano de publicación, a Biblioteca Nacional datouno nas súas fichas en 1890. No entanto, González Pascual considérao lixeramente anterior, a vulgar pola aparición neste catálogo dun dos códices da BMP que o polígrafo xa posuía en 1889 e ao que fai referencia nunha intervención desde a Cátedra da Universidade de Barcelona na inauguración do curso 1889-1890 (2000: 17, n. 6).

³⁶ Canto aos catálogos, foron consultados todos aqueles dos que temos noticia, referidos a calquera tipoloxía librería (non só *libros raros y curiosos*), desde os inicios da xestión da librería por parte de Gabriel Sánchez, e mesmo antes, cando a rentexaba o seu tío: [1850?] *Catálogo de los libros raros y curiosos que se hallan de venta en la librería de Gabriel Sánchez* (Biblioteca Xeral de Ciudad Real, E-7451), 1878 *Catálogo de los libros de fondo de la librería de Gabriel Sánchez* (BNM, Sede Recoletos, Salón Xeral, VC/2796/5), 1880 *Catálogo de libros raros y curiosos...* (BNM id. 2/60550; BHMM C/3877; BRM A-1567 olim 22846), 1892 *Catálogo de libros antiguos y modernos relativos a América que se hallan de venta...* (BHMM F/9206), 1893 *Catálogo de libros de literatura antiguos y modernos que se hallan de venta...* (BAM T-966-F-12; RAC 17-14) e 1894 *Catálogo de libros antiguos y modernos de historia, geografía y viajes...* (BPP V.262-10). Canto á documentación de carácter particular, revisamos os seguintes rexistros: 1821-1824 *Índice alfabético por materias de los libros que hay venales en la casa de Gabriel Sánchez, calle de la Paz nº 47, cuarto 3º, y en su*

referencia ao noso manuscrito, co que podemos concluír polo momento que a *Historia Troiana* pasaría a formar parte do patrimonio bibliográfico da Biblioteca de D. Marcelino entre 1889 e 1892, por un prezo bastante elevado (750 pesetas³⁷). Precisamente neste último ano saíría á luz a primeira serie da súa obra *Estudios de crítica literaria* (5 vols. 1892-1908), na que no tomo primeiro (sección VII: *Estudios sobre la Edad Media española, por Dollfus*) xa se autoproclamaba posuidor da *Historia Troiana*:

No dice [Luciano Dollfus, na súa obra *Études sur le Moyen Age Espagnol*] una palabra de las más raras pero mucho más importantes que del *Roman de Troie* de Benoit de Saint-More se hicieron en castellano y en gallego; importantísima como monumento de lengua esta última, que ha llegado a nosotros por lo menos en dos magníficos códices del siglo XIV, el que fué de la biblioteca de

Osuna y está hoy en la Nacional, y otro que yo poseo³⁸.

Desde a última década do séc. XIX, como vimos, o códice da *Historia Troiana* permanece na Biblioteca Menéndez Pelayo de Santander a disposición do público interesado. Só nos últimos dous anos (2010-2012) o códice permaneceu nas dependencias madrileñas do Instituto do Patrimonio Nacional de España onde foi sometido a unha restauración e reordenación do seu soporte³⁹. Especialmente no ano do Centenario do seu finamento, é de agradecer aos actuais técnicos e responsábeis da Biblioteca Menéndez Pelayo –Rosa Fernández Lera e Andrés del Rey Sayagués– o seu permanente esforzo por preservar o legado documental e literario de D. Marcelino e a súa cordial atención e preocupación polos investigadores.

4. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ANDRÉS, Gregorio de (1986): “La dispersión de la valiosa colección bibliográfica y documental de la casa de Altamira”, *Hispania. Revista española de historia*, t. 46, nº 164, pp. 587-635.
- ARTIGAS [FERRANDO], Miguel (1930): *Catálogo de los manuscritos de la Biblioteca Menéndez y Pelayo*. Santander: Talleres tipográficos J. Martínez.
- ARTIGAS [FERRANDO], Miguel e SÁNCHEZ REYES, Enrique (1957): *Catálogos de la Biblioteca de Menéndez Pelayo. Primera parte: manuscritos*. Santander: Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos y Sociedad Menéndez Pelayo.
- BECEIRO PITA, Isabel (1982): “La Biblioteca del conde de Benavente a mediados del siglo XV y su relación con las mentalidades y usos nobiliarios de la época”, *En la España medieval*, nº 2 (*En memoria de Salvador de Moxó. I*), pp. 135-146.
- _____ (2007): “Los libros que pertenecieron a los condes de Benavente entre 1434 y 1530”, en I. Beceiro Pita, *Libros, lectores y bibliotecas en la España medieval*. Murcia: Nausicaä (Col. Medievalia, nº 2), pp. 437-487 (Reed. de *Hispania. Revista Española de Historia*, vol. 43, nº 154 (1983), pp. [237]-280).
- CASAS RIGALL, Juan (1999): *La Materia de Troya en las letras romances del siglo XIII hispano*. Santiago de Compostela: Universidade.
- CASTRO ÁLVAREZ, Carlos de (2002): “Sobre el eslabón perdido y los parientes cercanos de Fernán Pérez de Andrade o Boo”, *Cátedra. Revista Eumesa de Estudios*, nº 9, pp. 59-68.
- CASTRO ÁLVAREZ, Carlos de e LÓPEZ SANGIL, José Luis (2000): *Cátedra. Revista Eumesa de Estudios*, nº 7, pp. 189-216.
- CÁTEDRA, Pedro M. (2002): *Nobleza y lectura en tiempos de Felipe II. La biblioteca de don Alonso Osorio Marqués de Astorga*. Valladolid: Consejería de Educación y Cultura.

puesto calle de Atocha frente a la plazuela del Ángel; con expresión del nº del cajón donde se hallan, autores, pueblos y años de su impresión, volúmenes y precios (BNM, Sede Recoletos, Sala Cervantes, ms. 22733); s. d. *Listas de libros y papeles de carácter mercantil especialmente del librero Gabriel Sánchez (C/Carretas, 3. Madrid)*, pero también de otros librerías (BNM id. ms. 21431); 1862-1873 *Libro Diario de la Casa-Comercio de Libros de los Hijos de Dn. Gabriel Sánchez. Empieza en 1º de Octubre de 1862 y concluye en [1873]* (BNM id. ms. 20938).

³⁷ Equivalente a 3000 reais (Artigas e Sánchez Reyes 1957: 325, González Pascual 2000: 17-8).

³⁸ Vol. 12, p. 133, na ed. das obras completas de Menéndez Pelayo, Madrid: CSIC.

³⁹ Para unha descrición detallada deste proceso de restauración vid. Pichel Gotérrez 2012d.

- CID NOÉ, Paul (1945): *Pedro Vindel. Historia de una librería (1865-1921)*. Madrid: Talleres Tipográficos de Góngora.
- CORREA ARIAS, José Francisco (2004): *Fernán Pérez de Andrade, o Bóo. Mentalidade e realidade social*. Noia (A Coruña): Toxosoutos (Serie Trivium nº 12).
- _____ (2009a): *A Casa de Andrade (1160-1540). Nobreza, mentalidade e ideoloxía na Galicia baixo-medieval*. Noia (A Coruña): Toxosoutos (Serie Trivium nº 34).
- _____ (2009b): “O simbólico e o imaxinario do mundo señorial: os Andrade”, *Cátedra. Revista Eumesa de Estudos*, nº 16, pp. 59-98.
- D’AMBRUOSO, Claudia (2007): “Per una edizione critica della *Crónica Troyana* promossa da Alfonso XI”, *Troianalexandrina*, nº 7, pp. 9-143.
- _____ (2009): “Sulle relazioni testuali fra il manoscritto G della *Crónica Troiana* ed i testimoni della *Versione de Alfonso XI*”, *Troianalexandrina*, nº 9, pp. 17-32.
- _____ (2010): “Sobre las relaciones textuales y lingüísticas entre la *Crónica Troiana* gallega y la *Versione de Alfonso XI*”, en J. M. Fradejas Lebrero e M. J. Díez Garretas (eds.), *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval. In memoriam Allan Deyermund*. Valladolid: Universidad / Ayuntamiento, vol. 2, pp. [633]-645.
- _____ (2012): *Edición crítica y estudio de la Crónica Troyana promovida por Alfonso XI*. Tese de doutoramento inédita. Santiago de Compostela: Universidade (Dpto. de Literatura Española, Teoría da literatura e Lingüística Xeral).
- DUARTE, Luís Miguel (2008): “Lealdade, pero a quen? A nobreza galega en Portugal no século XIV”, en C. Baliñas Pérez et alii (eds.), *O Condado de Lemos na Idade Media (I Simposio de Historia en Terra de Lemos)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellaría de Innovación e Industria, Dirección Xeral de Turismo, pp. [131]-152.
- ELSDON, James Harold (1962³): *The library of the Counts of Benavente*. Michigan: Ann Arbor, University Microfilms.
- ERIAS MARTÍNEZ, Alfredo (1991): “Xente da Baixa idade Media (III). Sancha Rodríguez, muller de Andrade, e Nuño Freire, Mestre de Christus”, *Anuario Brigantino*, nº 32, pp. 309-322.
- _____ (2009): “Vinganza heráldica contra Fernán Pérez de Andrade”, *Anuario Brigantino*, nº 14, pp. 185-222.
- FERNANDES, Fátima Regina (1999-2000): “Os Castro galegos en Portugal. Um perfil de nobreza itinerante”, *Fundación para la Historia de España (Argentina)*, nº 2, pp. 135-154.
- _____ (2000): “Os exiliados castelhanos no reinado de Fernando I de Portugal”, *En la España Medieval*, nº 23, pp. 101-115.
- FERNÁNDEZ DE TALAYA, Mª Teresa (2006): “El Palacio de Altamira”, en Mª Teresa Fernández de Talaya (eda., trad. Pilar Benítez), *Palacio de Altamira*. Madrid: Instituto Europeo di Design, pp. 24-69.
- GARCÍA ORO, José (1987): *Galicia en los siglos XIV-XV. I. Galicia Señorial. El señorío. La Iglesia. La Corona*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- _____ (1999): *Galicia na Baixa Idade Media. Igrexa, señorío e nobreza*. Noia (A Coruña): Toxosoutos (Serie Trivium).
- GARCÍA SOLALINDE, Antonio (1916): “Las versiones españolas del *Roman de Troie*”, *Revista de Filología Española*, nº 3, pp. 130-135.
- GONZÁLEZ DE AMEZÚA Y MAYO, Agustín (1941): *Epistolario de Lope de Vega Carpio. III*. Madrid: Artes Gráficas Aldus.
- GONZÁLEZ PASCUAL, Marcelino (2000): *Manuscritos anteriores a 1500 de la Biblioteca de Menéndez Pelayo. Tres estudios y catálogo*. Santander: Concejalía de Cultura.
- LÓPEZ CARREIRA, Anselmo (2008a² [2005]): *O Reino medieval de Galicia. Contribución a unha historia política*. Vigo: Promocións Culturais Galegas.
- _____ (2008b): “Os Castro: unha alternativa atlantista na Galicia do s. XIV”, en C. Baliñas Pérez et alii (eds.), *O Condado de Lemos na Idade Media (I Simposio de Historia en Terra de Lemos)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellaría de Innovación e Industria, Dirección Xeral de Turismo, pp. [57]-112.
- LÓPEZ MIRA, Álvaro Xosé (2012): “Galicia e Portugal: retallos da nosa historia común”, *Madrygal. Revista de Estudos Gallegos*, nº 15 (no prelo).

- LORENZO, Ramón (1982): “Correccións á edición da *Historia Troyana* de Parker”, *Verba. Anuario Galego de Filoloxía*, nº 9, pp. 253-290.
- _____ (1985): *Crónica Troiana. Introducción e texto*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- _____ (1993): “Crónica Troiana”, en Giulia Lanciani e Giuseppe Tavani (eds.), *Dicionário da literatura medieval galega e portuguesa*. Lisboa: Ed. Caminho, pp. 192-193.
- _____ (2000): “Prosa medieval”, en Mercedes Brea (coord.), *Galicia. Literatura. A Idade Media*. A Coruña: Hércules de Ediciones, pp. 402-5.
- _____ (2002): “La interconexión de Castilla, Galicia y Portugal en la confección de las crónicas medievales y en la transmisión de textos literarios”, *Revista de Filología Románica*, nº 19, pp. 93-123.
- MARIÑO PAZ, Ramón (1999): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- _____ (2008): *Historia de la lengua gallega*. Muenchen: Lincom Europa.
- MARTÍNEZ SALAZAR, Andrés e RODRÍGUEZ, Manuel R. (1900): *Crónica troiana. Códice gallego del siglo XIV de la Biblioteca Nacional de Madrid* (apuntamentos gramaticais e vocabulario de M. R. Rodríguez). A Coruña: Imprenta de la Casa de la Misericordia.
- MOLINA NAVARRO, Gabriel (1924): *Libreros y editores de Madrid durante cincuenta años (1874-1924). Recopilación hecha por Gabriel Molina Navarro con motivo de celebrar sus bodas de oro en el Comercio de Librería*. Madrid: Impr. Estanislao Maestre Herrera.
- OLIVERA SERRANO, César (2005): *Beatriz de Portugal. La pugna dinástica Avis-Trastámara*. Santiago de Compostela: CSIC - Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento” (*Cuadernos de Estudios Gallegos*, anexo).
- PARDO DE GUEVARA Y VALDÉS, Eduardo José (2000): *Los señores de Galicia. Tenentes y condes de Lemos en la Edad Media*, 2 vols. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- _____ (2008): “Dos Castro aos Henriques e os Osorio. Prestixio, poder e memoria xenealóxica”, en C. Balañas Pérez et alii (eds.), *O Condado de Lemos na Idade Media (I Simposio de Historia en Terra de Lemos)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería de Innovación e Industria, Dirección Xeral de Turismo, pp. [131]-152.
- PARKER, Kelvin M. (1975): *Historia Troyana*. Santiago de Compostela: Consejo Superior de Investigaciones Científicas / Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos.
- PENA, Xosé Ramón (2002): *Historia da literatura medieval galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Sotelo Edicións.
- PICHEL GOTÉRREZ, Ricardo (2010a): “A peregrinaxe das versións galegas do ciclo clásico na Idade Media”, en Esther Corral Díaz (eda.), *In marsupiiis peregrinorum. La circulación de textos e imáxenes arredor del Camino de Santiago en la Edad Media*. Firenze: Sismel / Edizioni del Galluzzo, pp. 439-454.
- _____ (2010b): “La circulación de la materia de Troya en la baja Edad Media y su reflejo en las letras gallegas: aproximación al testimonio de la *Historia Troiana* (BMP 558)”, en Francisco Bautista Pérez e Jimena Gamba Corradine (eds.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana Modernidad*. San Millán de la Cogolla: La SEMYR - El SEMYR - CiLengua, pp. 331-345.
- _____ (2010c): “A prosa medieval galega á luz do testemuño da *Historia Troiana* (ms. 558 BMP). Apuntamentos codicolóxicos”, en J. M. Fradejas Lebrero e M. J. Díez Garretas (eds.), *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval. In memoriam Allan Deyermond*. Valladolid: Universidad / Ayuntamiento, vol. 2, pp. [1515]-1530.
- _____ (2011): “A edición íntegra da *General Estoria* de Afonso X o Sabio (coord. Pedro Sánchez-Prieto Borja, 2009, 10 vols.)”, *Verba. Anuario Galego de Filoloxía*, nº 38, pp. 351-365.
- _____ (2012a): “Contribución a la codicología de manuscritos hispánicos trecentistas. Evolución y alteraciones fasciculares de la *Historia Troiana* (BMP ms. 558)”, en A. Castro Correa et alii (eds.), *Learning From The Past: Methodological Considerations on Studies of Antiquity and Middle Ages*. Oxford: *British Archaeological Reports International Series* (S2412), pp. 412-417.
- _____ (2012b): “Tradición, (re)tradución e reformulación da *General Estoria* e na *Estoria de Troya* afonsinas á luz dun testemuño indirecto do séc. XIV”, *e-Spania. Revue Interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*, nº 13 (xuño), texto en liña (URL: <http://e-spania.revues.org/21124>), DOI: 10.4000/e-spania.21124.

- _____ (2012c): “Aproximación a un testimonio indirecto (BMP ms. 558) de la sección troyana de la *General Estoria*”, en *Actas del III Congreso Internacional de la SEMYR* (no prelo).
- _____ (2012d): *A Historia Troiana (BMP ms. 558). Edición e estudo histórico-filolóxico*. Tese de doutoramento (en preparación). Santiago de Compostela: Universidade (Facultade de Filoloxía).
- REVUELTA SAÑUDO, Manuel (ed.) (1982-1991): *Marcelino Menéndez Pelayo. Epistolario (1868-1912)*, 23 vols. Madrid: Fundación Universitaria Española (ed. dixital en 2008, Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes).
- REVUELTA SAÑUDO, Manuel, FERNÁNDEZ LERA, Rosa e REY SAYAGUÉS, Andrés del (1994): *Catálogo-Inventario de los manuscritos y papeles de la Biblioteca de Menéndez Pelayo. Segunda parte*. Santander: Gráficas Resma.
- RODRÍGUEZ, José Luís (1999): “De castelhana para galego-português: as traducións medievais”, en R. Álvarez Blanzo e D. Vilavedra (eds.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, vol. 2, pp. 1285-1299.
- RODRÍGUEZ PORTO, Rosa Mª (2006): *Introdución al estudio de la Crónica Troyana de Alfonso XI: cultura libraria y libros iluminados en Castilla (1284-1369)*. Santiago de Compostela: Universidade (tese de licenciatura inédita).
- _____ (2008): “El territorio del código. Presencias, resistencias e incertidumbres”, *Revista de Poética Medieval*, nº 20, pp. 127-162.
- _____ (2009): “Horizonte literario y artístico de la Corona de Castilla ca. 1350”, en R. Alcoy i Pedrós (ed.), *El Trecento en obres. Art de Catalunya i d'Europa al segle XIV*, Barcelona: Universitat, pp. 405-15.
- _____ (2012): *Thesaurum. La Crónica Troyana de Alfonso XI (Escorial h.I.6) y los libros iluminados de la monarquía castellana (1284-1369)*. Tese de doutoramento inédita. Santiago de Compostela: Universidade (Facultade de Historia da Arte), 2 vols.
- SCHIFF, Mario (1905): *La Bibliothèque du Marquis de Santillane (études publiée sous les auspices du Ministère de l'Instruction Publique)*. Paris : Emile Bouillon.
- SILVA, João Pedro Morgado da (2010): *A Ordem de Cristo durante o Mestrado de D. Nuno Rodrigues Freire de Andrade (1357-1372)*. Dissertação de Mestrado em História Medieval. Lisboa: Universidade.
- VAAMONDE LORES, César (1936): “De monetaria gallega”, *Boletín de la Academia Gallega*, ano XXXI, nº 262 (marzo), pp. 249-261.
- VALVERDE, José A. (2009): *Anotaciones al Libro de la montería del rey Alfonso XI* (ed. José Antonio de la Fuente Freyre). Salamanca: Ediciones de la Universidad.
- VARELA CAMPOS, Paz (1993-1994): “Acercamiento al estudio de la nobleza gallega como promotora de obras artísticas. Los Andrade en el señorío de Pontedeume (ss. XIV-XVI)”, *Brigantium*, nº 8, pp. 151-164.
- VÁZQUEZ, Mª Jesús (1990): “Aportación al estudio de la nobleza gallega en el medievo. La Casa de Andrade”, *Estudios Mindonienses*, nº 6, pp. [797]-820.
- VÁZQUEZ REI, Antonio (1994): “Un gallego del siglo XIV Maestre de la Orden de Cristo de Portugal”, en A. Vázquez Rei, *Crónicas Nedenses y otros temas* (ed. Mª J. López Pérez). Neda (A Coruña): Concello, pp. 255-260.
- ZOLTAN, V. H. (1991): “Los Andrade. Una bibliografía histórica”, *Anuario Brigantino*, nº 14, pp. 167-184.